

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGİSİ

(GEMDER)

e-ISSN: 2718-000X

Yıl: 3, Cilt: 3, Sayı:2
Aralık-2022

MAKALE BİLGİLERİ

Me'âni'l-Kur'ân Eserlerinin Tarihsel Süreci

The Historical Process of The Works of Me'âni'l-Qur'an

Bu çalışma, Prof. Dr. Mehmet Şirin Çınar danışmanlığında yürütülmekte olan "Me'âni'l-Kur'ân Eser Geleneğinde Dil-Kıraat İlişkisi" adlı doktora tezi esas alınarak üretilmiştir.

YAZAR

İsa HIZIROĞLU

Öğr. Gör. Batman Üniv. İslami İlimler Fakültesi

isahiziroglu@gmail.com

Orcid: [0000-0002-2426-1999](https://orcid.org/0000-0002-2426-1999)

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 01.11.2022

Makale Kabul Tarihi: 05.11.2022

Sayfa Aralığı: 607-636

Öz: Kur'an'ın nazil oluşundan sonra Kur'an'ın anlaşılması ve tefsirine yönelik çalışmalar başlatılmıştır. Belâgat ve fesahati ile zirvede olan Kur'an ayetleri, dilcilerin odak noktası haline gelerek onların dil bağlamında Kur'an'ı tefsir eden eserler kaleme alınmasında etkili olmuştur. Me'âni'l-Kur'ân çalışmaları, kelimelerinin lügat anlamları, sarf yapıları ve gerekli i'rab vecihlerinden yola çıkarak gerektiğinde Arap şiiri ve kıraat farklılıklarından yararlanılarak kapalı olan ayetlerin manalarının anlaşılması için kaleme alınan dil ağırlıklı tefsir çalışmalarıdır. Dilbilimsel tefsirlerin ilk nüvelerini oluşturan ve sonrasında i'rabü'l-Kur'ân, garibü'l-Kur'ân gibi müstakil eserler ile zenginleşen tefsir faaliyetlerinin temelinde yer alan me'âni'l-Kur'an adlı eserler dört yüzyılı aşkın süre boyunca birçok kişi tarafından kaleme alınmıştır. Vâsıl b. Atâ (ö.141/748) ile başladığı kabul edilen bu gelenek hicri altıncı yüzyılda Mahmud b. Ebü'l-Hasan en-Nisâbûrî (ö.553/1158) ile son bulmuştur. Kur'an'ı doğru anlama çabalarının sonucu olarak ortaya çıkan me'ânî eserlerinin altıncı yüzyıldan sonra kaleme alınmamasında birçok neden yatmaktadır. Me'ânî eserlerinde sadece Arap dili ile ilgili açıklanmaya ihtiyaç duyulan kısımları ele alan dilciler, kelime yapısı, cümle bilgisi ve anlam zenginliği alanında izahatlar yaparak henüz disiplin haline gelmeyen sarf, nahiv gibi dil ilimlerinin temelinde etkin rol oynamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Meanî, Kur'an, Cümle, Sarf, Nahiv

Abstract: After the revelation of Qur'an, works were started to be written to understand it better and for its tafsir. The verses of Qur'an, whose rhetoric and fluency are at the zenith, have become the focusing point of the linguists, and it has become influential that these linguists have written works interpreting Qur'an in terms of language. Me'âni al- Qur'an works are language based tafsir studies which have been written to make the meanings of closed verses be understood by benefitting from Arab poetry and recitation differences when necessary setting out the lexicon meaning of the words, grammar structures and necessary i'rab aspects. The works called Me'âni al-Qur'an, which have formed the cores of linguistic tafsirs and then which have got richer and richer with independent works such as i'rab al-Qur'an and garib al-Quran taking place in the basic exegesis activities, have been written by great number of scholars for more than four hundred years. This tradition, accepted to have started with Vâsıl b. Atâ (d. 141/748), ended in hegira VI century with Mahmud b. Ebu'l-Hasan en-Nisâbûrî (d. 553/1158). There are a number of reasons why me'ânî works, emerging as a result of the efforts to understand Qur'an accurately, have not been written after VI century. In me'ânî works, the linguists, who have studied the parts which have needed explanation related with only Arab language, have made explanations in the field of richness of word structure, syntax and semantics, and they have played efficient role in the basis of linguistics such as grammar, syntax which were not disciplines yet.

Keywords: Meanî, Qur'an, Sentence, Consumable, Nahiv

Giriş

Arap kelimelerinde yapılan hataların yaygınlık kazanarak Kur'an ayetlerinde görülmesinin ardından gerek Kur'an'ın yanlış okunmasının ve anlaşılmasının önüne geçmek gerekse Arap dilinin sistematik hale getirmek amacıyla dil çalışmaları başlatılmıştır. Arap dilinin kurallarını tespit aşamasında etkin rol oynayan dilciler, Arapların kelamı başta olmak üzere şiirleri, atasözleri ve Kur'an ayetlerini dil malzemesi olarak kullanmışlardır. Me'âni'l-Kur'ân eserleri bu bağlamda öne çıkan çalışmalardandır. Me'âni'l-Kur'ân eserlerinin ortaya çıkışının arkasındaki temel faktör, Kur'an'ı doğru şekilde anlamaya duyulan ihtiyaçtır. Bunun yanı sıra Arap dilinde yapılan hatalar, Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki ilmi rekabet, devlet adamlarının ilmi faaliyetleri desteklemeleri, âlimlerin yöneticiler nezdinde makam sahibi olmaları me'ânî çalışmalarının telifine katkı sunmuştur.¹

Dört yüzyıl boyunca devam eden bu gelenekten maalesef günümüze sadece birkaç eser ulaşmıştır. Bunlar Yahya b. Ziyad el-Ferrâ (ö.207/822), Ahfeş el-Evsat (ö.215/830), Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed ez-Zeccâc (ö.310/922), Ebü'l-Kâsım Mahmûd en-Nisâbûrî (ö.553/1158) ve Ebü'l-Fedâil Muhammed b. Hasan el-Mu'înî'nin (ö.537/1143) Me'âni'l-Kur'ân adlı çalışmalarıdır. İlk dönemlerden itibaren yazılan ve dil ilimlerinin disiplin haline gelmesinde önemli katkılar sunan Me'âni'l-Kur'ân çalışmaları, altıncı yüzyıldan itibaren kaleme alınmamıştır. Dil alanında yaşanan birtakım gelişmeler, felsefe ve mantık ilimlerinin etkisinin artması, 'icazü'l-Kur'an çalışmalarının başlaması gibi hususlar

¹ İbrahim Abdullah Rûfeyde, *en-Nahv ve kütübü't-tefsir* (Dâru'l-Cemâhiriyye, ts.), 1/142.

me'ani eser geleneğinin son bulmasında etkili olan faktörlerdendir.

1. Me'ânî'l-Kur'ân'ın Kavramsal Çerçevesi

Me'ânî kelimesi عنى fiilinden türemiş olup معنى lafzının çoğuludur. عنى fiili, bir şeyi kastetmek ve istemek anlamına gelmektedir.² معنى kelimesi ise kastedilen şey, sözün delalet ettiği mefhum demektir.³ Ragıb el-İsfahânî (ö.502/1108), معنى kelimesinin lafzın içerdiği şeyi izhar etmek, ortaya çıkarmak anlamında olduğunu söylemiştir.⁴ Kefevî (ö.1095/1684) ise معنى kelimesini, lafızdan anlaşılan şey olarak tarif etmiştir.⁵ Rufejde'ye göre mana, bir lafızdan ya da Kur'an nassından lugavi olarak tefsir ve tahlil neticesinde anlaşılan şeydir. Me'ânî ise Kur'an'ın mana ve maksatlarını ortaya çıkarmak ve insanların anlamasını sağlamak için Kur'an'ın kelime ve naslarını tahlil etme amacıyla nahivcilerin tefsir kitaplarına tercih ettikleri isimdir."⁶ Me'ânî kelimesi ilk defa me'ânî'ş-şi'r türü eserlerde "şiir temaları" anlamında kullanılmış daha sonra nahiv, kelim, Kur'an gibi alanlarda kullanımı yaygınlaşmıştır. Me'ânî ile ilgili bir diğer terim olan me'ânî'n-nahv terkininin ise, mantıkçı filozof Mettâ b. Yunus (ö.328/940) ve es-Sîrâfî'nin (ö.368/979) arasında geçen münazarada kullanımını görülmektedir. Bu münaza-

² Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esasü'l-belâğa*, thk. Mezyed Ne'im, Şevki el-Me'arri (Lübnan: Mektebetü Lübnan Naşirun, 1998), 570.

³ Muhammed b. Mukerrem İbn Manzur, *Lisânu'l-'Arab*, nşr. Emîn Muhammed Abdulvahhâb, Muhammed es-Sadık el-'Ubeydî (Beyrût: Dâru İhyâü't-Türasî'l-'Arabi, 1997), 9/446.

⁴ Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Rağıb el-İsfehani, *Müfredat Kuran Kavramları Sözlüğü*, thk. Safvan Adnan Davudi, çev. Yusuf Türker (Pınar Yayınları, 2007), 1058.

⁵ Ebu'l-Beka Eyyüb b. Musa el-Hüseyni el-Kefevi, *el-Külliyat: mü'cem fi'l-müstalahat ve'l-füruki'l-lüğaviyye*, thk. Adnan Derviş, Muhammed Mısırî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 842.

⁶ Rufejde, *en-Nahv ve kütübü't-tefsir*, 1/431.

rada lafız-mana bağlamında kelimün ve mananın doğrusunu yanlışından ayırmada nahiv-mantık bilimlerinden hangisinin daha belirleyici olduğu tartışılırken Metta b. Yunus'un Aristo mantığını ileri sürmesine karşılık Ebû Saîd es-Sîrâfî Arap dil mantığını (معاني النحو) savunmuştur.⁷

Me'âni'l-Kur'ân türü eserlerde me'ânî kavramının gramer ağırlıklı tefsir yerinde kullanıldığını söyleyebiliriz. Me'âni'l-Kur'ân kavramı, Kur'an'ı Kerîmde manası kapalı olan ve anlaşılmasında güçlük çekilen ayetleri inceleyen ilim dalının adıdır.⁸ Tefsiru'l-lugavî yazarı Tayyâr, me'âni'l-Kur'ân'ı "Kur'an'da yer alan kelime ve yöntemlerin dilbilimsel ifade edilmesidir." şeklinde tarif etmiştir.⁹ Me'âni'l-Kur'ân çalışmaları, kelimelerinin lügat anlamları, sarf yapıları ve gerekli 'rab vecihlerinden yola çıkarak gerektiğinde Arap şiiri ve kıraat farklılıklarından yararlanılarak kapalı olan ayetlerin manalarının anlaşılması için kaleme alınan dil ağırlıklı tefsir çalışmalarıdır. Bir başka ifade ile me'âni'l-Kur'ân çalışmaları, Kur'an'da garip olan lafızların açıklanması, hazfedilen kelime ve zamirlerin takdir edilmesi, Arap tarzı üzerine Kur'an söylemi sorununun giderilmesi, mananın beyanı için cümle yapısının analiz edilmesi gibi unsurları ihtiva eden dilbilimsel açıklamalardır.¹⁰ Me'âni'l-Kur'ân çalışmalarında nahiv, sarf, Arapça deyimler, kıraat, lehçeler ve şiir ağırlıktadır. Klasik tefsir kitaplarında alışılan Kur'an'ın hadislerle, sahabe ve tabiîn sözleri ile tefsir edilme metodu, bu tür eserlerde çok fazla kullanılmaz. Yalnızca ihtiyaç görü-

⁷ Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmta' ve'l-müane* (Beyrût: Mektebetü'l-'Asriyye, 2011), 1/90,91.

⁸ Ebû Zekerriyya Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân* (Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1983), 1/11.

⁹ Musaid b. Süleyman b. Nasır et-Tayyar, *et-Tefsiru'l-lügavi li'l-Kur'ani'l-Kerim* (Riyad: Dâru İbnü'l-Cevzi, 1422), 265.

¹⁰ Tayyar, *et-Tefsiru'l-lügavi*, 265.

len yerlerde hadislere, nüzûl sebeplerine, fikhî hükümlere ve kelami görüşlere yer verilir. Me'âni'l-Kur'ân eserlerinde anlaşılması zor olan kelimelerin lügat anlamları, iştikak ve sarf yönleri, farklı kıraatlerin olduğu yerlerde ise anlam-i'rab ilişkisi en çok üzerinde durulan konulardandır. Aynı zamanda bu tür çalışmalarda Kur'an'ın bütün ayetlerinin tefsiri bulunmamaktadır. Yalnızca lügat, sarf, nahiv ve kıraat açısından kapalılık bulunan ayetler ya da ayetlerin bazı bölümleri tefsir edilmektedir.

2. Me'âni'l-Kur'ân Eser Geleneğinin Doğuşu

Kur'an ayetlerinin doğru anlaşılması ve yorumlanabilmesi için gereken en önemli unsur Arap dilini bilmektir. Peygamberimiz de şüphesiz Araplar arasında dili en doğru bilen ve en fasih kullanan kişiydi. Hatta efendimiz, Araplarla konuşurken onların hangi kabileden olduklarını dikkate alarak onların anlayacakları şekilde hitap ederdi. Peygamberin Beni Nehd topluluğu ile konuşmasını duyunca şaşırان Hz. Ali "Ey Allah'ın Rasûlu, biz bir babanın çocuklarıyız. Arap toplumlarıyla çoğunu anlamadığımız şekilde konuştuğunu görüyoruz" demesi üzerine "Beni, Allah terbiye etti, onun terbiye etmesi ne kadar güzeldir. Beni Sa'd yurdunda terbiye edildim" şeklinde cevap vermiştir. "Ben insanların anlayacağı düzeyde konuşmakla emrolundum" ifadesi de bu durumu özetlemektedir.

Sahabeler, Peygamber'in konuştuklarının çoğunu anlıyor, bilmedikleri hususları Peygamber'e sorarak öğreniyorlardı. Peygamber döneminde durum genel olarak böyle devam etti. Sahabeler dönemine baktığımızda bu usulün devam ettiğini görmekteyiz. Bilinmeyen ifadeler, anlaşılmayan ayetler Abdullah b. Abbâs (ö.68/687), Abdullah b. Ömer (ö.74/693) gibi zamanın önde gelen müfessirlerine sorulup öğrenilirdi. Dolayısıyla bu dönemde de genel olarak Arap dilinin sahih olduğundan, hata ve kusurların

olmayışından bahsetmemiz mümkündür. Ancak fetih hareketleri ile birlikte Arapların çeşitli kültür ve medeniyetlere sahip olan insanlarla karşılaşmaları, Fars, Rum ve Habeş kökenli insanlarla kaynaşmaları, farklı dili konuşan kişilerle bir arada yaşaması ve yabancıların Müslüman olmaları sonucunda Arap dili olumsuz etkilenmiş *lahn* diye tabir edilen hatalar baş göstermiştir. Dilin yanlış kullanımı zamanla Kur'an okumalarına da yansırken durumun ciddiyetinin farkına varılmıştır. Bu süreç, dil ile ilgili bazı kurallarının bırakılmasını zorunlu kılarken devam eden süreçte Kur'an'ı anlama noktasında problemlerin devam etmesi Kur'an'ın tefsiri ile ilgili yöntem arayışlarına sokmuştur. İşte bu dönem lügavi tefsirin başlangıç noktasıdır.¹¹

Hız. Peygamber'in açıklamalarıyla başlayan tefsir faaliyetleri, sahabe ve tâbiînin yaptıkları çalışmalar ile devam etmiştir. Yapılan çalışmaların bir parçası olarak ikinci asrın ilk yarısında Kur'an'ı, sadece dil açısından ele alan kitaplar telif edilmeye başlanmıştır. Diğer tefsirlerden yarım asır sonra ortaya çıkan bu lügavî tefsirler; garîbü'l-Kur'ân, meâni'l-Kur'ân, i'râbü'l-Kur'ân ve mecâzü'l-Kur'ân şeklinde farklı isimlerle telif edilmiş ancak içerik olarak benzerlik arz etmiştir. Bu benzerlikten dolayı isimlerin başındaki meâni, mecâz, i'rab gibi kelimeler ilk dönemlerde birbirinin yerine kullanılmıştır.¹²

¹¹ Ebu's-Saâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, nşr. Ebû Abdurrahmân Salâh b. Muhammed b. Avîda (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/9,10; İsmail Aydın, "Kur'ân'la İlgili İlk Filolojik Çalışmaların Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/3 (01 Haziran 2011), 37-41.

¹² Durmuş Ali Kayapınar, "Me'âni'l-Kur'an İle İ'rabü'l-Kur'an'ların Karşılaştırılması", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (01 Mayıs 1991), 102.

Peygamber ve sonraki dönemlerde Arap dilinin kullanımında nadiren de olsa hatalar görülmekteydi. Nitekim Ebü'd-Derdâ'dan nakledilen bilgide, hatalı okuyan birini duyunca Peygamberimiz "ارشدوا احاكم" (Kardeşinizin hatasını düzeltilin) ifadesini kullanmıştır.¹³ Ebü'l-Hasan'ın rivayet ettiğine göre Haccâc, (ö.96/714) Secde sûresindeki bir ayeti "انا من المجرمون منتقمون"¹⁴ şeklinde hatalı okumuştur. Hasan el-Basrî'nin (ö.110/728) de Sâd sûresinin ilk ayetini "وما تنزلت به"¹⁵ şeklinde, Şuarâ sûresindeki bir ayeti de "الشياطين"¹⁶ şeklinde yanlış okuduğu nakledilir.¹⁷ Fakat Abbasiler döneminde Arapların yabancılarla kaynaşmaları ile dilde bozulma hadiseleri oldukça artmıştır.

Arap dilinde yapılan bu hatalar, birçok alanda tezahür etmekteydi. Bu hataları kelimenin formu, cümlelerin yapısı, kelimelerin i'rabında yapılan yanlışlar ve anlamı bilinmeyen kelimelerin cümle içerisinde kullanımından kaynaklanan hatalar olarak özetlemek mümkündür. Arap dilinde çok önemli yere sahip olan i'rabın yanlış kullanımı hususunda cümlelerin faili, mef'ûl konumuna geliyor ya da mef'ûl, fail olabiliyordu. İ'rab konusunda hata yapmaktan korkan bazı kimseler, bu problemten kurtulmak için kelimelerin son harekesini okumama yolunu tercih ediyorlardı. Mesela Mehdi b. Mühelhil, حدثنا هشام بن حسان cümlesinde bulunan kelimelerin sonlarını harekesiz okur ve hatadan kurtuluşu yolunu vakfetmekte

¹³ Ebû Abdullâh el-Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-sahîhayn* (Kâhire: Dâru'l-Harameyn, 1997), 2/516.

¹⁴ Ayet { اِنَّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ مُنْتَقِمُونَ } (Biz, günahkârlara lâyık oldukları cezayı mutlaka veririz.) şeklinde olup من harf-i cerinden sonra gelen kelime hatalı okunmuştur.

¹⁵ Ayet { ص وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ } (Sâd. Öğüt ve uyarı dolu Kur'an'a andolsun ki) şeklindedir. Ayette geçen الْقُرْآن kelimesinin harekesi yanlış okunmuştur.

¹⁶ Ayet { وَمَا نَزَّلَتْ بِهِ الشَّيَاطِينُ } (Onu (ilâhî öğüdü) şeytanlar indirmedir.) şeklinde olup الشَّيَاطِينُ kelimesi hatalı okunmuştur.

¹⁷ Ebû Osmân Amr b. el-Bahr el-Câhuz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1994), II/218,219.

görüldü.¹⁸ Arap dilinin yanlış kullanımı sadece nahiv ilmini bilmeyen kimselerin değil aynı zamanda bu alanda söz sahibi olan kişilerin de problemiydi. Ebû Hanîfe ed-Dîneverî (ö.282/895), Amr b. Abid gibi nahiv âlimlerinden de zaman zaman hata yaptıkları söylenmiştir. Bu husus onların ilimlerini karalamaz, bilgi ile söylemin ayrı kuramlar olduğu gerçeğini gösterir. Sarf ilminin ilgi alanına giren kelimenin yapısı ve formunda da bazen hatalar görülmekteydi. “Bu hayvanı neden aldın” diye soran birine “*اركيها وتلد لي*” şeklinde verilen cevapta bunu görmekteyiz. Cümlelerin dizilimi ile yapılan hataya “Çocuğu hangi sanat dalına vereyim?” sorusuna karşılık olarak verilen *نعال اصحاب سند،* cevabı güzel bir örnektir. Bu cevapta anlatılmak istenen anlam ise *اصحاب النعال السندية* ifadesidir.¹⁹ Arap dilinde yapılan hataların başka bir sebebi de anlamı bilinmeyen ya da yanlış bilinen kelimelerin cümle içinde kullanımındır. Müberred, (ö.285/898) Ebû Ubeyde'den (ö.210/825) naklederek şu bilgiyi aktarmıştır. “Asmaî (ö.216/831) ile birlikte Harûn Reşid'in yanına gittiğimizde Fadl b. Yahyâ'nın yanında öğle yemeği yedik. İsimlerini daha önce hiç duymadığım yiyecekler getirdiler. Asmaî'nin önünde *كعد* ve *كامخ* diye isimlendirilen balıklar vardı. Asmaî bana, Ey Ubeyde! Bunlardan ye. Çünkü bu güzel bir kâmih balığıdır, dedi.” Ebû Ubeyde daha sonra dildeki bozulmaya işaret ederek şöyle demiştir: “Yemin ederim ki Basra'dan sadece *كعد* ve *كامخ* yüzünden kaçtım.”²⁰

Me'âni'l-Kur'ân eserlerinin ortaya çıkışının arkasındaki temel faktörün Kur'an'ı doğru şekilde anlamaya duyulan ihtiyaç olduğu

¹⁸ Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 2/221.

¹⁹ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslam* (Kahire: Mektebetü'l-Üsra, 1997), 2/313.

²⁰ Ebû'l-Berekât Abdurrahmân b. Ebi'l- Vefâ Muhammed b. Abdullâh b. Saîd İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ fi tabakâti'l-üdebâ*, thk. İbrâhîm es-Sâmîrrâî (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985), 86.

açıktır. Büyük çabalar sonucu eser veren me'ânî yazarları, bu çalışmalarını lügat, i'rab ve metot analizi bakımından yüce Kur'an'a hizmet amacıyla kaleme almışlardır. Onları bu çalışmalara sevk eden âmil, yazdıkları eserler ile Allah'a yakınlaşmak, Arapçayı güvenilir temelleri üzerine inşa etmek, Arapça ilimlerini tesis edip kaidelerini sağlamlaştırmak ve Müslümanların anlamalarını kolaylaştırmak gayeleridir.²¹ Nitekim Zeccâc (ö.311/923), "Kur'an'ı düşünmezler mi?" ayetine atıfta bulunarak Allah'ın kitabının açıklanması gerektiğini ve tefsir edecek kişiler için filolojik yöntemle birlikte sahih nakille aktarılan bilgiler dışında bir yol bulunmadığını belirtmesi bu olguyu desteklemektedir.²² Ayrıca Ferrâ'nın (ö.207/822) Me'ânî'l-Kur'ân adlı eserini kaleme almasının ardında yatan hadise, bu çalışmaların dini gayelerle ortaya çıktığı, Kur'an'ın doğru anlaşılmasına katkıda bulunmak olduğunu göstermektedir. Tabakat eserlerinde karşılaştığımız bu olay şöyle nakledilir: "Ferrâ'nın arkadaşlarından olan Ömer b. Bükeyr, Ferrâ'ya mektup yazarak Hasan b. Sehl'in kendisine pek çok soru yönelttiğini ancak bunlara cevap veremediğini, bu nedenle müracaat edilebilecek bir kaynak oluşturmasını ya da bir kitap yazmasını ister. Mektubu okuyan Ferrâ, arkadaşlarının toplanmasını ister, gün belirlenir ve mescitte toplananlar arasından kurrâ olan birine okumasını söyler. Fatiha süresi ile başlanır, Ferrâ da tefsir eder. Kur'an'ın tamamı bu metot takip edilerek tefsir edilir."²³

Me'ânî'l-Kur'ân eserlerinin telifine katkı sağlayan faktörlerden biride devlet adamlarının ilmi faaliyetleri desteklemeleri, ilmi mü-

²¹ Rüfeyde, *en-Nahv ve kütübü't-tefsir*, 1/140, 141.

²² Ebû İshâk İbrahim b. Serî ez-Zeccâc, *Me'ânî'l-Kur'ân ve irâbüh*, thk. Abdülcelil (Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1988), 1/21.

²³ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 132,133.

nazaralar tertip etmeleri ve âlimlerin yöneticiler nezdinde makam ve mevki sahibi olmalarıdır. Soru-cevap tarzında yapılan münazaralar devlet erkânının katılımı ile daha ehemmiyet kazanmakta, meseleler uzunca tartışılmakta, bilinmeyen sorulara da cevap bulma arayışı içine girilmekteydi. İbrâhim Rûfeyde, me'âni'l-Kur'ân eserlerini yazmaya sevk eden âmillerden birinin, ilim meclislerinde Kur'an nasları çerçevesinde lafız, kelimeler ve terkiplere yönelik özellikle de kapalı ve müşkil naslarla ilgili sorulara cevap verebilme ihtiyacı olduğunu belirtmiştir.²⁴ Biyografi kitaplarında nakledilen olay bu görüşü desteklemektedir: "Harun Reşit ve katında itibar sahibi olan Kisâî (ö.189/805), vezir Yahya b. Halid'in sorularına muhatap olur, cevap vermekte gecikince kınanır, hızlı cevap verince de hataya düşmekten korkardı. Öğrencisi Ferrâ, Kisâî'yi içine düştüğü sıkıntıdan ağlarken buldu. Onu iki korku kaplamıştı: Allah korkusu ve vezirin Kur'an ve manaları hakkındaki sorularından olacak ki vezir korkusu. Kisâî, arkadaşı Ahfeş'ten me'âni'l-Kur'ân hakkında bir kitap yazarak kendisine yardımcı olmasını ve yaşadığı zor durumdan kurtarmasını ister." Ahfeş, kendisi ile ilgili kısmını şöyle aktarır: "Toplanma günleri gelince Kisâî benden me'âni'l-Kur'ân hakkında bir kitap yazmamı istedi. Bende Me'âni'l-Kur'ân adlı kitabımı telif ettim. Kisâî bunu kendisine örnek alıp me'ânî hakkında bir kitap yazdı. Ferrâ da bu iki kitabı kaynak olarak kullanarak me'ânî hakkındaki kitabını kaleme aldı."²⁵ Kisâî'nin Ahfeş'ten yardım istemesi, böyle bir kitap yazabilecek donanımına sahip olmamasından değil, bilakis meşguli-

²⁴ Rûfeyde, *en-Nahv ve kutubu't-tefsir*, 1/142.

²⁵ Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*, thk. Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Matba'atü İsa el-Babî'l-Halebî ve Şerikâhu, 1964), 1/590.

yetlerinin çok olması ve Ahfeş'in kendisine ortak olmasına alışmasından kaynaklanmaktadır.²⁶

Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki ilmi rekabet de me'ânî eserlerinin telifine katkı sağlayan sosyo-kültürel etkenlerdendir. Ebû Ca'fer er-Ruâsî (ö.187/803) ve Halil b. Ahmed (ö.175/791 [??]) arasındaki tartışmalarla başlayan iki ekol arasındaki ilmi rekabet el-Kisâî ve Sîbeveyhi (ö.180/796) ile şiddetini arttırmış, Sa'leb (ö.291/904) ve Müberred (ö.286/900) ile bu mücadeleler süregelmiştir. Basra ve Kûfe ekolleri arasında mücadeleler temelinde Basra âlimlerinin meselelere dil kuralları çerçevesinde yaklaşmaları, Kûfe âlimlerinin ise Araplardan duyulanlara daha bağlı olmaları yatmaktadır. Dolayısıyla Basralılar dil kuralları kapsamında değerlendirilemeyen kullanımları şâz olarak kabul ederken Kûfeliler, Araplardan duyulan şâz kullanımları doğru kabul ederek bunları da kapsayacak şekilde kaidelerini genişletmişlerdir. Enbârî'nin (ö.577/1181) *el-İnsâf* adlı kitabında belirttiği üzere iki ekol arasında ihtilaf bulunan meselelerin sayısı yüzü geçmektedir. Basra ve Kûfe temsilcilerinden olan Sîbeveyhi ile Kisâî arasında gerçekleşen "el-meseletü'z-zenbûriyye" olarak adlandırılan tartışma da bunlardan biridir. Bu tartışmada Sîbeveyhi, cümlenin yapısının mübtada ve haberden oluşması gerektiğinden فاذا هو هي şeklinde olmasını savunurken Kisâî, Araplardan nakledilene bağlı olarak فاذا هو اياها ifadesinin doğru olduğunu iddia etmiştir.²⁷

Yapılan ilmi mücadele ve münazaralar her âlimin, mensubu olduğu görüşü savunmaya yönelik telif yapmaya yönlendirmiş ve çoğu âlimin başta Arap grameri olmak üzere Kur'ân ile alakalı me'ânî ilimlerinde de eserler kaleme almasını sağlamıştır. Örneğin Basra ekolünden Yûnus b. Habîb (ö.182/798), el-Ahfeş el-Evsat

²⁶ Rûfeyde, *en-Nahv ve kütübü't-tefsir*, 1/118,141,142.

²⁷ Emîn, *Duha'l-İslam*, 2/294-297.

(ö.215/830), Ebû Zeyd el-Ensârî (ö.215/830), Ebû Ubeyd el-Âsım b. Sellâm (ö.224/839), el-Müberred ve ez-Zeccâc gibi âlimler; Kûfe ekolünden Ebû Ca'fer er-Ruâsî, el-Kisâî (ö.189/805), el-Ferrâ (ö.207/822) ve Sa'leb (ö.291/904) gibi âlimler de me'âni'l-Kur'ân yazmışlardır.²⁸ Ayrıca lugavî tefsir hareketinin ortaya çıkmasında dikkatimizi celbeden hususlardan biri me'ânî yazarlarının her birinin dilde mütehasıs olmalarıdır. Dil âlimlerinin Arap diline hâkimiyeti, dilde sahip oldukları üstünlük doğal olarak bu eserlerin telifine katkı sunmuştur.

Basra ve Kûfe ekollerinin ardından Bağdat'ın kurulması, siyasi durumun yatışması, güvenin hâkim olması ile birlikte emirler ve halifeler, âlimleri çocuklarının eğitimi için Bağdat'a çağırmuş, âlimlerde Bağdat'a yerleşmeye başlamıştır. Halife Reşid'in yanında saygınlığı bulunan Kisâî, Halife Emin ve Me'mûn'un muallimliğini üstlenirken, Kisâî'nin öğrencisi olan Ferrâ, Me'mûn'un çocuklarının eğitimiyle ilgilenmiştir. Öte yanda Basra ekolünden olan Yezîdî, Me'mûn'un muallimlerinden biri iken Müberred de Abdullah b. Mu'tez'in eğitimini üstlenenlerden biridir. Basra ve Kûfe âlimlerinin Bağdat'ta buluşmaları her iki ekolün görüşlerini sunmalarına olanak sağlamıştır. Bu durum, ekollerin görüşlerinin eleştirilmesini ve her iki mezhebin görüşlerinden bazılarının alınmasıyla yeni bir ekolün oluşmasını da beraberinde getirmiştir.²⁹ Karma mezhep olarak nitelendirebileceğimiz bu ekolün temsilcilerinden biri İbn Kuteybe'dir. İbnü'n-Nedîm (ö.385/995 [?]) *el-Fihrist* adlı kitabında "İbn Kuteybe Basralılar'ı abartır fakat her iki mezhebi de harmanlardı. Kitaplarında ise Kûfeliler'den naklederdi." ifadesine yer vermiştir. İbn Kuteybe (ö.276/889) ve Câhiz

²⁸ Aydın, "Kur'ân'la İlgili İlk Filolojik Çalışmaların Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi", 42-43.

²⁹ Emîn, *Duha'l-İslam*, 2/297,298.

(ö.255/869) ile aynı dönemde yaşayan ve bu ekolde söz sahibi olan Ebû Hanîfe ed-Dîneverî de hem Basralı hem de Kûfeli âlimlerin görüşlerinden yararlanmışır.³⁰ Sonuç olarak Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki rekabet ve ilmi mücadeleler me'ânî eserlerine katkı sağladığı gibi farklı mezheplerin oluşmasında da rol oynamıştır.

3. Me'âni'l-Kur'ân Eserlerinin Genel Karakteristiği

Nazil olduğu andan itibaren Kur'ân, ifade ve söz sanatları bakımından Arapların dikkatini çekmiş ve düşünce dünyalarında yeni ufuklar açmıştır. Kur'ân'ın edebî sanatına hayran olan Araplar, anlamını tam olarak bilmedikleri ayetler hakkında peygamberimize sorular yönelmeye başladılar. Kur'ân'a yönelik tefsir faaliyetleri bu şekilde başladı. Peygamberimizin vefatından sonra sahabelerden önde gelenleri bu işi üstlendi ve bilinmeyen ayetlere açıklık getirdiler. İkinci yüzyılda Kur'ân'ın tefsirine yönelik çalışmalar birçok alanda kendini gösterdi. Lügat ve nahiv âlimleri, kitaplarında "Me'âni'l-Kur'ân" ismini kullandılar. Ebû'l-Hasan el-Kisâî, Ebû'l-Hasan Saîd b. Mes'ade el-Ahfeş, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ kitaplarını bu isimle telif ettiler. Sonraki dönemlerde Ebû Ca'fer er-Ruâsi, Nadr b. Şümeyl, el-Mâzinî, ez-Zeccâc, Ebû Alî el-Fârisî, Ebû Ca'fer en-Nehhâs, Kutrub gibi isimler bu kervana katıldı. Bu dönemde cahiliye şiiri ve Arap kelamının ışığı altında Kur'ân kelimelerin manalarını açıklayan garîbü'l-Kur'ân adıyla kitaplar da yazıldı. Ebû Ubeyde, İbn Kuteybe, el-Yezîdî ve Muhammed b. Sellam el-Cumehî'nin *Garîbü'l-Kur'ân* adlı eserleri bu kitapların en meşhur olanları arasında yer aldı. Bazı âlimler ise, Kur'ân'ın üslûp ve nazmına özen gösterdiler ve Kur'ân nazmının mana-lafız eksenindeki bağlantısına dikkat çektiler. Değer ve kapsam açısından farklılıkların olmasıyla birlikte Ebû Ubeyde Mu-

³⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 115,116.

ammer b. Müsennâ'nın *Mecâzü'l-Kur'ân'ı*, Câhiz'in *Nazmü'l-Kur'ân'ı*, İbn Kuteybe'nin *Müşkilü'l-Kur'ân'ı* bu alanda varlığından söz ettiren eserler içinde zikredildi.

Üçüncü yüzyılda Kur'ân'ın lügati ve üslûbu, dil ve belagat âlimlerini çalışmalarının devam etmesinde rol oynamıştır. Peygamber ile başlayıp bu döneme kadar kollara ayrılan tefsir çalışmalarını üç bölümde inceleyebiliriz. Birincisi; hadislerin, Arap geleneklerinin, haberlerin, şiirlerin toplanmasından oluşan me'sur tefsirlerdir. Bu tefsir geleneğinin tamamı sahabe ve tabiünden nakledilerek oluşturulmuştur. Bazı yerlerde rivayetin Peygamberimize kadar ulaştırıldığı görülmektedir. Bu ekolün temsilcileri müfessirler ya da ashâbü't-tefsîr olarak bilinmektedir.³¹ İkincisi, Kur'ân lafızlarından garib olanlarının, lügatlerinin, terkiplerinin incelendiği garibü'l-Kur'ân, me'âni'l-Kur'ân, mecazü'l-Kur'ân gibi adlarla isimlendirilen lugavî tefsirlerdir. Garib olan lafızların kökeninin araştırmak, hangi dilden Arapçaya girdiğini tespit etmek, kıraat farklılıklarının dil ile ilişkisini ortaya koymak dilbilimciler için önem arz etmiştir. Kur'ân'ın nazil olduğu dönemden sonrasına denk gelen ve ayetlerin manalarına ilk muhatapları kadar vakıf olamayan Müslümanların, yer yer ayet ve kelimeleri vaz edildiği anlam dışında kullanmaları bu çalışmaların fitilini ateşlemiştir. Arap dili ekseninde yapılan bu çalışmalar bir yandan Kur'ân'ın tefsiri olarak değerlendirilirken öte yandan Kur'ân ayetlerinin yorumunu yapacak olanlar için anlam sınırlarını belirleyen kaynaklar olarak kabul görmüştür.³² Üçüncüsü, Kur'an'da bulunan farklı söz sanatlarının incelenmesinden ya da Kur'ân nazımının mana ile bağlantısının

³¹ Muhammed Zeğlul Selam, *Eserü'l-Kur'ân fi tetavvuri'n-nakdi'l-arabiyyi ila âhiri'l-karni'r-rabi'il-hicriyyi* (Mektebetü's-Şebâb, 2010), 28-38.

³² Abdulhamit Birişik, "Tefsir" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2011).

araştırılmalarından oluşmaktadır. Kur'ân, mu'cez oluşu ile birlikte kelamın dizilişi noktasında Arapların kullandığı metot ve üslûptan uzaklaşmamıştır. Doğal olarak Arapların kullandığı hakikat, mecaz, kinaye gibi edebî sanatlar Kur'ân'da da geçmektedir. Benzerliklerin olması ile birlikte belagatçılar, Kur'ân'ın belagatının eşsiz olduğu savunmuşlardır. Bu dönemden sonra çalışmalar, Kur'ân'ın i'cazı üzerinde yoğunlaşmış ve belagat ilmi müstakil ilim olarak teşekkül etmeye, belagat terimleri belirlemeye başlamıştır.³³

Me'ânî geleneğinin karakteristik yapısını ortaya koyabilmek için yapılan çalışmaların dönemler halinde incelenmesi gerekmektedir. Me'ânî'l-Kur'ân eserlerini de kapsayan dilbilimsel tefsir çalışmaları, birçok kişi tarafından farklı şekilde dönemlere ayrılmıştır. *et-Tefsiru'l-lügavi* eserinde Müsâid b. Süleyman, dilbilimsel tefsirleri "Selef döneminde dilbilimsel tefsir" ve "Dil âlimleri döneminde dilbilimsel tefsir" olarak ikiye ayırmıştır.³⁴ Birinci dönemde dilbilimsel tefsir çalışmaları bağlamında sahabenin, tabiînin ve etbâu't-tabiînin örneklerine yer vermiş, Hz. Peygamberden dilbilimsel açıklamaların az da olsa rivayet edildiğine dikkat çekmiştir.³⁵ Bununla birlikte ikinci dönemin ikinci yüzyıl ile başladığını dile getirmiştir.³⁶ Ancak yazarın bu yaklaşımı dilbilimsel tefsir olarak adlandırılan me'ânî'l-Kur'ân, i'râbü'l-Kur'ân, mecâzü'l-Kur'an, müşkilü'l-Kur'an gibi birçok alanda yapılan çalışmaları kapsayan bir dönemlendirmedir. Konumuz sadece me'ânî'l-Kur'ân geleneği olduğundan biz, sadece günümüze ulaşan bu tür çalışmaları dö-

³³ Selam, *Eserü'l-Kur'ân fi tetavvuri'n-nakdi'l-arabiyyi ila âhiri'l-karni'r-rabi'il-hicriyyi*, 37,38.

³⁴ Tayyar, *et-Tefsiru'l-lügavi*, 60.

³⁵ Tayyar, *et-Tefsiru'l-lügavi*, 60-66.

³⁶ Tayyar, *et-Tefsiru'l-lügavi*, 109.

nemlere ayırarak konuyu irdelemenin daha faydalı olacağı kanaatindeyiz. Bu tür çalışmaları yaşadıkları çağı dikkate alarak üç bölüme ayırıyoruz. Birinci bölümde Ahfeş ve Ferrâ'nın eserleri yer almaktadır.

Ahfeş ve Ferrâ'nın kaleme aldıkları *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserler, hicri ikinci ve üçüncü yüzyıla ait eserlerdir. Bu kitapların hacmi küçük olmasına rağmen tefsirden ziyade kıraat ve nahiv ekseninde yazılmış dil kitaplarını anımsatmaktadırlar. Bütün ayetlerin tefsiri bulunmadığı gibi bazı ayetlerde ise sadece bir iki kelime hakkında dilbilimsel izahlar yapılmaktadır. Kur'ân ayetlerinden sadece dil açısından müşkil görülen kısımlar, lügat ve anlamı ilgilendiren yönleriyle kıraat farklılıkları bulunan ayetler yorumlanmaktadır. Kelime manaları esas amaç olmayıp, ihtiyaç duyulan bazı yerlerde kelime anlamları hakkında bir iki cümle ile yetinilmektedir. Sebeb-i nüzûl ve kalamî konulara nadir olarak değinilmektedir. Yazarların kıraatlere bakış açısı çoğunlukla olumlu iken onların kıraatleri beğenmeyip eleştirdiği noktalarda olmuştur. Bu durum, onların yaşadığı dönemde kıraatlerin sahih/şâz diye ayrıştırılmadığından ve onların Arap diline hâkim olma özelliklerinden kaynaklanmaktadır. A'meş'ten ve birçok kişiden rivayetlerinin bulunması, daha sonradan bu kıraatlerin *kıraat-i seb'adan* sayılması, onların dilde otorite olduklarını ve kıraat farklılıklarını dil kurallarını esas alarak yorumladıklarını göstermektedir. Buraya kadar ifade edilenler, ilk dönemden bize ulaşan eserlerin karakteristiğinde dil kurallarının etkin rol oynadığını göstermektedir. Dilde otorite olan kişilerin kalemlerinden çıkan bu kitaplarda, özellikle kıraatler dil bağlamında değerlendirilmekte, buna bağlı olarak sahih/hasen gibi vasıflarla nitelendirilmektedir.

İkinci bölümde ele alacağımız kitaplar, Zeccâc ve Nehhâs'ın

yazmış olduğu *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserleridir. Bu eserlere baktığımızda hacim olarak daha büyük, kelime anlamları hakkında daha fazla bilgi, dil kitabından ziyade tefsir kitabına daha yakın bir izlenim vermektedir. Neredeyse tüm ayetlerin tefsiri yapılmaktadır. Sebeb-i nüzul ve fıkıh konularına ağırlık verilmiştir. Bu dönemde yazılan kitaplarda önceki dönem dilcilerin görüşlerine eleştiri ve tenkitte söz konusudur. Nitekim Zeccâc, Sibeveyhi ve Müberred'e muhalefet ederken; Nehhâs da Ahfeş ve Ferrâ'nın görüşlerini birçok yerde beğenmeyip eleştirmiştir. Bu dönem î'rab, kıraat ve nahiv/gramer ile ilgili konu ve sorunların yine birinci planda olmasına rağmen kelime anlamları ile ilgili açıklamaların arttığı, fikhî ve kelâmî konuların yoğunlaştığı, dilbilim ile ilgili olmayan açıklamaların yaygınlaştığı bir dönemdir.

Zeccâc'ın kıraatlere yaklaşımı olumlu yöndedir. O, kıraatleri sünnet ve rivayet ekseninde değerlendirmiş, resmî Mushaf'a uygun olmayan kıraatleri kabul etmemiştir. Bazı ayetlerde Arap dili açısından farklı okuyuşların olabileceğini fakat rivayete ve mushafa ittibadan başkasının caiz olmadığı defalarca dile getirmiştir.³⁷ Nehhâs da eserinde kıraatlere mutedil bir bakış açısıyla yaklaşmış, kıraatleri tenkid etmekten sakınmıştır. Aynı manada olan iki farklı kıraat arasında da kimi zaman tercihte bulunmuştur. Zeccâc ve Nehhâs'ın bu tavırlarında İbn Mücâhid'in yedi kıraat tasnifinin ümmet tarafından kabul edilmesinin rolü büyüktür. Ayrıca bu dönemde Zeccâc ve Nehhâs'ın yanı sıra Ebû Saîd es-Sîrâfî (ö.368/979), Ebû Ali el-Fârisî (ö.377/987) gibi dilciler, fıkıh usûlü, kelam, mantık gibi ilimlerle etkileşim içerisinde olmuş, bu durum eserlerine de yansımıştır. Yine bu dönemde siyaset ve kültür mer-

³⁷ Ebû İshâk İbrahim b. Serî ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve irâbüh*, thk. Abdülcelil (Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1988), 2/188,189.

kezi haline gelen Bağdat'ta yaşayan birçok âlim, Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki görüş farklılıklarından doğru olanı bulma ya da her iki ekolün görüşlerini bir araya getirme amacıyla Bağdat ekolü olarak isimlendirilen yeni ekolün oluşmasını sağlamıştır. İbn Cinnî'nin (ö.392/1002) kitaplarıyla gramer konularının tamamlanması yine bu döneme denk gelmektedir.³⁸

Son dönem olarak nitelendirebileceğimiz Mu'înî ve Nîsâbûrî'nin eserlerinde ise bir önceki dönemin karakteristik özelliklerinin yansımalarını görmekteyiz. Kelime anlamları üzerinde yoğunlaşıldığı gibi dilbilimsel açıklamaların dışında kalan konularda oldukça fazla yer almaktadır. Fıkıh hükümleri açıklanırken mezhep farklılıklarına temas edilmesi, belagat konularının işlenmesi, müşkilü'l-Kur'ân ile ilgili ayetlerde yorumlamaların bulunması gibi detaylar, bu dönem me'ânîlerinin karakteristiğinin bir önceki dönem özelliklerine bazı ayrıntıların eklenmesiyle oluştuğunu bize göstermektedir. Aynı zamanda çok sayıda hadisin şahid olarak kullanılması, darb-ı mesel örneklerinin zikredilmesi, tasavvufî kavramlar için yer yer tanımlamaların bulunması me'ânî geleneğinin bir önceki dönemin üzerine eklemeler ve detaylandırmalarla yorumların çeşitlendiğini ve giderek farklı alanlara doğru çevrildiğini işaret etmektedir. Bu kitapların nahiv kitabı görünümünden çıkıp salt bir tefsir kitabına dönüştüğü gözlemlenmektedir. Sonuç olarak üç dönem olarak ele aldığımız bu geleneğin yapısında ilk dönemde neredeyse nahiv, i'râb ve kıraatten başka bir şey bulunmazken ikinci dönemde temel gayenin nahiv, i'râb olmasına rağmen dilbilimsel izahların dışında kalan birçok konu sıklıkla işlenmiştir. Son dönemde ise bu geleneğe bağlı kalınarak konular dallanıp budak-

³⁸ Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye* (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 267,268; İsmail Durmuş, "Nahiv" (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2006), 32/300-306.

lanmış, Kur'ân çok yönlü olarak yorumlanmaya başlanmıştır. Me'ânî eserlerinde oluşan dönemsel farklılıkların kitapların telif edildiği zaman diliminde ihtiyaç duyulan konular üzerinden şekillendiği açıktır. Bu geleneğin bütün dönemlerinde temel gayenin nahiv ve i'râb olmasıyla birlikte bu konuların giderek azalmasından ve değişerek farklı bir mecraya doğru akmasından tefsir geleneğinde yeni bir oluşumun kapısının aralanacağını çıkarmak mümkündür.

4. Me'ânî Eserlerinin Son Bulması

Bize ulaşan eserleri değerlendirdiğimizde dönemsel farklılıkların bulunduğunu dile getirmiştik. Her dönem kendisinden sonra gelen dönemin eserlerine ışık tutarken yapılan çalışmalar birbirinin üzerine inşa edilerek geliştirilmek suretiyle kaleme alınmıştır. Böylelikle tefsir faaliyetlerinde taklitten uzak durulmuştur. Altıncı yüzyıldan sonra me'ânî alanında eserlerin telif edilmemesi ya da başka bir ifade ile karakteristik yapısının değişmesinin altında yatan birkaç sebep vardır. Bunlardan biri dil alanında yaşanan gelişmelerdir.

Hicri III. asırda nahiv çalışmaları oluşum sürecini tamamlayınca Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki hararetli tartışmalar da azalmaya başladı. İslam coğrafyasının genişlemesiyle beraber iktidarında Bağdat'a yönelmesi sonucu âlimlerin birçoğu buraya yerleşti. Bağdat ekolü olarak adlandırılan bu nahiv ekolünün oluşumu bu dönemde gerçekleşti. Bağdat ekolünün oluşmasında öne çıkan isimlerden olan Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred (ö.286/900), bir görüşü aynı şekilde kabul etmek yerine daha doğruyu bulmak gerektiğini savunarak Bağdat ekolünün temelinde aktif rol oynadı. İlmin sistematik hale gelmesini isteyen Müberred, kaleme aldığı *el-Muktedab* adlı eser ile nahiv ilmini düzenli hale getiren ilk kişi oldu. Ebû Saîd es-Sîrâfî ise, Sîbeveyhî'nin eserini

şerh ederken farklı görüşlerin delillerini de sunarak bu ekolün metodunu ortaya koydu.³⁹

Hicri dördüncü yüzyıla kadar yapılan tüm çalışmalar önceki çalışmaların açıklanması ya da özetlenmesi şeklindeydi. İbn Cinnî (ö.392/1002) yaşadığı dönemin en önde gelen dilcilerinden biri olmakla birlikte ilim faaliyetlerinin tekrar tekrar açıklanması ve eksikliklerinin giderilmesi yerine artık yeni bir şeylerin yazılması gerektiğini savundu. Sürekli aynı şeyleri şerhetme ya da özetleme ile yapılan çalışmalar, yeni şeylerin yazılma ihtiyacını doğurdu. İbn Cinnî, yazdığı eserlerle bu ihtiyacı gidererek nahiv ilminde yeni bir çığır açtı.⁴⁰ O, Basra ve Kûfe dil ekolleri arasındaki keskin çizgiyi ortadan kaldırırken aynı zamanda bilimsel çalışmaların dilin menşei, dil kurallarının oluşumundaki etkenler üzerine evrilmesinde rol oynadı.⁴¹

Felsefî ilimlerinin de bu dönemde boy göstermesi ile birlikte dinî-felsefî ilimler arasında tartışmalar başladı. Felsefeci Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ b. Yahyâ er- Râzî (ö.320/932) dinî ilimleri eleştiren kişilerin başında gelen isimlerdendi. O, dil ilimlerini bilen kişilerin her soruya cevap verebileceğini düşünenlerle birçok tartışmaya girdi. İlimlerin zorunlu (ıztırârî) mi, ıstilahî mi olduğu sorusu tartışılan konular arasındaydı. Bu tartışmanın sonunda nahivci olarak bilinen şahsın Razî'ye cevap veremediğine tanık olunurken sadece nahvi bilmenin yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Nahiv-mantık ilimleri arasında yapılan tartışmalarda Sîrâfî-Metta örneği, önceliklerden farklı metot ve içeriği olması bakımından

³⁹ Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 265-268.

⁴⁰ Mehmet Şirin Çıkar, *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*, thk. İsmail Güler, İSAM yayımları İlmî Araştırmalar dizisi (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 102-105.

⁴¹ Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 265-268.

dönüm noktası kabul edilmektedir. Sîrâfî'nin soruları ve Metta'nın cevapları ile devam eden münazarada lafız-mana ilişkisinde sözün doğrusunu ya da yanlışını belirlemede nahiv/mantık bilimlerinin hangisinin daha belirleyici olduğu tartışılmış, Sîrâfî cedel gücü ve mantığı ile Metta'yı köşeye sıkıştırmayı başarmış, orada bulunanları hayrete düşürmüştür.⁴²

Mantık ilminin etkisi sadece nahiv ilmi üzerinde görülmemiş aksine halku'l-Kur'an, i'câzü'l-Kur'ân gibi konular etrafında yapılan tartışmalarda da kendini göstermiştir. Felsefenin ilk dönemlerden itibaren gerçekleştirilen salt gramer tartışmalarının yerini dil felsefesi ile ilgili tartışmalar almıştır. Bu bağlamda Kâdi Abdülcebbar (ö.415/1025) Abdülkâhir el-Cürcânî (ö.471/1078) gibi âlimler kaleme aldıkları eserler ile dilbilim sahasında yaşanan değişim ve gelişmelere katkı sağlamıştır.⁴³

İslam coğrafyasının genişlemesi ile birlikte ilmi faaliyetler birçok yere yayılmıştır. Mısır'da birçok isim ön plana çıkarken Endülüs'te kendine özgü bir metotla yeni bir gramer ekolü ortaya çıktı. Kûfe ekolüne yakın olmakla bilinen Endülüs ekolünün önde gelen isimlerinden biri İbn Madâ el-Kurtubî'dir. (ö.592/1196) O, *er-Red ale'n-nühât* kitabında dille ilgili birçok tartışmanın gereksiz olduğunu ifade etmiştir. Örneğin âmil teorisinde bir kelimenin merfû, mansûb ve mecrûr oluşunun iddia edildiği gibi lafzî ya da manevî âmillerden kaynaklanmadığını, i'râb değişikliklerinin bizzat konuşan kişinin etkisi ile oluştuğunu dile getirmiştir. O, anlaşıldığı kadarıyla fayda sağlamayan tartışmalardan uzak kalmayı hedefle-

⁴² Mehmet Şirin Çıkar, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2009), 77-113.

⁴³ Havva Özata, *Dilbilimsel Tefsirde Farklılaşma Süreci (Cârullah ez-Zemahşerî'nin el-Keşşâf İsmli Tefsiri Örneği)* (İnönü Üniversitesi, 2019), 242.

miştir. Onun dile olan yaklaşımı, kurallar hakkındaki farklı düşünceleri Endülüs ekolünün metodunu oluşturmuştur.⁴⁴

Dilbilim sahasında me'âni'l-Kur'ân geleneğinin karakteristik yapısının değişmesinde rol alan etkenlerden biri de i'cazu'l-Kur'ân çalışmalarıdır. Hicri üçüncü yüzyılda telif edilen bazı kitaplarda i'cazu'l-Kur'ân konusuna işaret edilse de bu konuyu müstakil olarak ele alan ilk kişi Muzetilî âlim Ebû İshâk en-Nazzâm'dır (ö.231/845). Kendisinden sonra *sarfe teorisi* olarak bilinen görüşü; Araplar, mizaçları gereği belîğ ve fasih olmaları sebebiyle Kur'ân'ın benzerini getirmeye muktedir olmalarına rağmen Allah'ın onları Kur'ân'ın benzerini getirmekten alıkoymasından dolayı onların bu işten sarfınazar etmeleri şeklinde tanımlamak mümkündür. Nazzâm, bu teoriyi özellikle peygamberin risaletini kanıtlamak için kullanmıştır. Bunun için de gaybî haberlerden yararlanmıştır. İ'cazu'l-Kur'ân konusunda farklı görüş ileri süren Nazzâm'ın öğrencisi Câhiz'dir (ö.255/869). O, Kur'ân'ın i'câzının, üslûp ve terkiib (diziliş) bakımından sahip olduğu belağî özelliklerinden kaynaklandığını savunmaktadır.⁴⁵ Bu özellikler, ona göre beşerin üstesinden gelemeyeceği, benzerinin getirilmesinin mümkün olmadığı hususlardır. Nazzâm'ın görüşü olan *sarfe teorisi* ise Câhiz için ikinci planda gelmektedir. İ'cazu'l-Kur'ân konusunda yapılan tartışmalar genel olarak *sarfede* ya da *fesahattedir*. Fesahatte olduğunu savunanlar ortak bir karar alamazken kimileri sadece lafızda olduğunu ileri sürerken kimileri de lafız ve mana bütünlüğünde aramışlardır. İ'cazu'l-Kur'ân konusunu İbn Kuteybe (ö.276/889), Muhammed b. Zeyd el-Vâsiti, Rummanî (ö.384/994), Ebû Süleyman Hâtâtî (ö.388/998), Kâdı Abdülcebbâr (ö.415/1025),

⁴⁴ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdirrahmân b. Muhammed İbn Madâ, *er-Red ale'n-nühat*, nşr. Şevkî Dayf (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1366), 85-87.

⁴⁵ Şevkî Dayf, *el-Belâga tetavvur ve târih* (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 161.

Abdülkâhir Cürçânî (ö.471/1078) gibi isimler kitaplarında işlemişlerdir.⁴⁶

Hicri altıncı yüzyıla gelindiğinde i'cazu'l-Kur'ân konusunda özel bir çalışması olmamasına rağmen göze çarpan isim Zemaşerî'dir. O, Keşşâf adlı eserinde i'cazu'l-Kur'ân konusunu genel hatlarıyla ele almamıştır. Ancak ayet yorumlarında Kur'ân'ın i'câzına sürekli vurgu yapmıştır. Edinmiş olduğu tüm dilbilimsel ve belagat birikimini Kur'ân'ın i'câzını ispatlamada kullanması, bu alanda söz sahibi olan Abdülkâhir Cürçânî gibi isimlerin formüle ettiği "Kur'ân'ın icazının kaynağı onun nazmında gizlidir." teorisini Kur'ân'da uygulayan kişi olarak kabul edilmesini sağlamıştır.⁴⁷ Zemaşerî, Keşşâf kitabının mukaddimesinde "Yolu aydınlatan ince nükteler, kapıları çalan gizli sırlar ve yetenekleri ele alması açısından ilimlerin en kapsamlısı, hasta olan zekâları ayağa kaldırması bakımından ilimlerin en canlısı tefsir ilmidir." sözleri ile kitabının içeriğinin ince nükteler ve dile getirilmeyen derin anlamlardan oluştuğunun ipucunu vermiştir. Sonrasında tefsir ilmine kimlerin ehil olduğunu şu cümlelerle dile getirmiştir: "Ancak Kur'an'a özgü me'ânî ve beyân ilimlerinde ihtisas sahibi olan, vakitini bu ilimlere adayan, onları didik didik etmede yorulan, Allah'ın hüccetindeki incelikleri bilme gayretinde olan ve Rasûlullah'ın mucizesi olan Kur'an'ı açıklamaya çabalayan kişi ehil olabilir."⁴⁸

Zemaşerî ile dilbilim alanındaki çalışmalarda yeni sürece girilmiştir. Kelimelerin anlamları, morfolojik yapıları, i'râb vecihleri, kıraat farklılıkları üzerinden yürütülen çalışmalar, bu dönemde

⁴⁶ F. Hasan Abbas, *İ'câzü'l-Kur'ani'l-mecîd* (Ürdün: Dâru'l-Nefâis, 2015), 37-44.

⁴⁷ Mustafa es-Savî el-Cüveynî, *Menhecü'-z-Zemaşerî fi tefsiri'l-Kur'an ve beyani i'câzihî* (Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 216,219.

⁴⁸ Ebu'l-Kâsim Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemaşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't- te'vîl* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 23.

Kur'ân'da lafız/mana arasındaki uyum çerçevesinde doğrudan mana vermekten ziyade manada inceliklere, bütüncül bakış açısıyla ortaya çıkarılan ince nüktelere ve kelimelerin dizilişinde nahvi esas alarak Kur'ân'ın i'cazı üzerinde yapılan yorumlara dönüştürerek üst seviyeye çıkmıştır. Öte yandan bu dönemde belagat tarihi açısından da gelişmeler olmuştur. Abdülkâhir Cürçânî me'ânî ilminde *Delâilü'l-i'câz*, beyân ilminde ise *Esrarü'l-belâga* kitabını telif ederek belagat ilmini zirveye taşımıştır.⁴⁹ Onun vefatından dört sene önce dünyaya gelen Zemahşerî, adeta ondan bayrağı devralarak belagat ilmini daha ileriye götürmüştür. *Keşşâf* kitabında Kur'ân'ın belagat inceliklerini ve i'cazını her zaman vurgulamıştır. Zemahşerî, Arap dili kurallarını ve beyân-me'ânî ilmindeki birikimini Kur'ân'ın ayetlerinin i'cazını açıklamada çok iyi uygulayarak alanında benzersiz tefsire imza atmıştır.⁵⁰ Onun bilgi birikimini beyân ve me'ânî ilimleri ile harmanlayarak kullanması, geçmişten süregelen dil merkezli me'ânî eserlerinin içeriğinin değişmesinde etkili olmuştur.

Me'ânî geleneğinin karakteristiğinin değişmesinde etkili olan sebeplerden biri de kelimeler alanında yaşananlar gelişmelerdir. İlk dönemlerde siyasi tartışmaların sonucunda ortaya çıkan kelimelerin hicri dördüncü ve beşinci yüzyılda etkisinin arttığı görülmektedir. Mütekaddimûn dönemi olarak değerlendirilen bu asır, Mu'tezile ve ehl-i sünnet kelimelerinin düşünce yapısının oluştuğu ve bu sâhâda en temel kaynakların yazıldığı bir dönemi kapsamaktadır. Dilbilim ile kelimeler arasındaki etkileşimde, kelimeler âlimlerinin Arap diline hâkim olmalarının rolü büyüktür.

⁴⁹ Mâzin el-Mübârek, *el-Mûcezz fi târîhi'l-belâga* (Dâru'l-Fikr, ts.), 89,94.

⁵⁰ Hasan Taşdelen, *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*, thk. İsmail Güler, İSAM yayınları İlmî Araştırmalar dizisi, 167 72 (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 267-271.

Nazzâm, Câhiz, Kâdî Abdülcebbâr gibi isimler Mu'tezile kelimelerinde ön plana çıkarken, Hattâbî, Bâkılânî, Abdülkâhîr Cürcânî gibi isimler ehl-i sünnetin temsilciliğini üstlenmişlerdir. Bu isimlerin hem dil hem de kelimeler ilminde söz sahibi olmaları, iki disiplin arasındaki etkileşimi kaçınılmaz kılmıştır.

Kelimeler ilminde tartışılan birçok konunun dilbilimsel ile ilgili oluşu ve rü'yetullah, istiva gibi müteşabih ayetlerin yorumlarında Arap dilinden yararlanılması dilbilim ile kelimeler ilmi arasındaki etkileşimin artmasına neden olmuştur. Öte yandan ilk dönemlerde siyasi zeminde sürdürülen tartışmalar dördüncü sırada mu'tezilî çevrelerde güç kazanarak dilbilimsel zemine çekilmiştir.⁵¹ Dolayısıyla kaleme alınan me'ânî eserlerinin içeriğinde kelimeler ilminin ivmesiyle farklılıklar görülmüştür. Kelamcılar, problemlerin çözümünde vardıkları sonucun Kur'ân ile doğrulama çabasında olmuşlardır. Bu durumda savundukları görüş ile Kur'ân ayetlerinin lafzî anlamları arasında çelişki gördüklerinde tevil yoluna başvurmaktan çekinmemişlerdir. Bu yorumların bir kısmı Arap dil kuralları çerçevesinde gerçekleştirilirken bir kısmı da Arap dilinin yorumlama sahası aşarak yapılmıştır. Kastettikleri anlamı yakalamaya çalışan kelamcılar, kimi zaman ayetleri buldukları bağlamdan kopararak, kimi zaman takdim-tehirden yararlanarak bazen de kelimelere farklı anlamlar yükleyerek bunu elde etmeye çalışmışlardır.⁵² Yaşanan tüm bu gelişmeler, dilbilimsel tefsir alanını etkilerken aynı zamanda me'ânî geleneğinin karakteristik yapısının değişmesine ve nihayetinde son bulmasına neden olmuştur.

⁵¹ İbrahim Aslan, "Kelâmullah Tartışmalarının Dilbilimsel İçeriği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (2010), 133.

⁵² Cemalettin Erdemci, *Mütekaddimin Kelamında Nassı Anlama ve Aşırı Yorum* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 97,98.

Sonuç

Arap dilindeki hataların yaygınlaşmasından sonra kaleme alınan me'âni'l-Kur'ân adlı eserler, dilin sistemleşmesine ciddi katkılar sunmuştur. Sarf, nahiv, kıraat ve belagat alanına yönelik yapılan yorumlar bu ilimlerin sistemli hale gelmesine olanak sağlamıştır. Me'ânî alanında çalışma yapan dil bilginlerinin, ilk dönemlerde dile ait olgular üzerinde daha çok durdukları gözlemlenmiştir. Özellikle Ahfeş ve Ferrâ'nın eseri ayet tefsirinden çok dilsel tahlillerle dolu nahiv kitabı görünümündedir. Onların bu yaklaşımı, yaşadıkları dönemde kıraat imamlarının bulunması ve dilin kurallaşma aşamasında kıraatlerin etkin rol oynamasıyla ilgilidir. Sonraki dönemlerde yazılan me'ânî eserlerinde ise dil olgusu genel olarak işlenmesinin yanı sıra iştikak, mana, sebebi nüzuller, fıkıh meseleleri gibi alanlara da ağırlık verilmiştir. Son dönem me'âni çalışmalarında filolojik açıklamaların asıl unsur olarak kabul edilmesine rağmen birçok ilim dalına ait bilgilerin sunulması me'ânî eser geleneğinin karakteristiğinin değiştiğini göstermiştir. Me'ânî yazarları bir yandan Kur'ân'ın tefsirine yönelik yaklaşımlarda bulunurken diğer taraftan mensup buldukları ekolün görüşlerine yer vererek savundukları düşüncelerin popülerlik kazanmasını sağlamışlardır. Ayrıca Dilcilerin yaklaşımları, Kur'an'ın mu'ciz yönünü ortaya koyduğu gibi eşsiz belagatine ve nazmındaki kusesursuzluğa da işaret etmektedir. Dört yüzyıl boyunca devam eden me'âni'l-Kur'ân çalışmaları, dil alanında ve kelim ilminde yaşanan gelişmeler, Kur'ân'ın i'câzına yönelik yapılan çalışmalar, felsefe, mantık gibi ilimlere duyulan ilginin artması sonucunda altıncı yüzyıldan itibaren telif edilmemiştir.

KAYNAKÇA

Abbas, F. Hasan. *İ'câzü'l-Kur'ani'l-mecîd*. Ürdün: Dâru'l-Nefâis, 2015.

Aslan, İbrahim. "Kelâmullah Tartışmalarının Dilbilimsel İçeriği". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (2010). <https://dergipark.org.tr/tr/pub/auifd/issue/40614/488388>

Aydın, İsmail. "Kur'ân'la İlgili İlk Filolojik Çalışmaların Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/3 (01 Haziran 2011), 37-63.

Birişik, Abdulhamit. "Tefsir". 40/290-294. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2011.

Câhız, Ebû Osmân Amr b. el-Bahr el-. *el-Beyân ve't-tebyîn*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1994.

Cüveynî, Mustafa es-Savî el-. *Menhecü'-z-Zemahşerî fi tefsiri'l-Kur'an ve beyani i'câzihi*. Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, ts.

Çıkar, Mehmet Şirin. *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2009.

Çıkar, Mehmet Şirin. *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*. thk. İsmail Güler. İSAM yayınları İlmî Araştırmalar dizisi. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.

Dayf, Şevkî. *el-Belâga tetavvur ve târîh*. Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.

Dayf, Şevkî. *el-Medârisü'n-nahviyye*. Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.

Durmuş, İsmail. "Nahiv". İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2006.

Emîn, Ahmed. *Duha'l-İslam*. Kahire: Mektebetü'l-Üsra, 1997.

Erdemci, Cemalettin. *Mütekaddimin Kelamında Nassı Anlama ve Aşırı Yorum*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

Ferrâ, Ebû Zekerriyya Yahya b. Ziyâd el-. *Me'âni'l-Kur'ân*. Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1983.

İbn Manzur, Muhammed b. Mukerrem. *Lisânu'l-'Arab*. nşr. Emîn Muhammed Abdulvahhâb, Muhammed es-Sadık el-'Ubeydî. Beyrût: Dâru İhyaü't-Türasi'l-'Arabi, 1997.

İbnü'l-Enbârî, Ebü'l-Berekât Abdurrahmân b. Ebi'l- Vefâ Muhammed b. Abdullâh b. Saîd. *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-üdebâ*. thk. İbrâhîm es-Sâmirrâî. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985.

İbnü'l-Esîr, Ebu's-Saâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. nşr. Ebû Abdurrahmân Salâh b. Muhammed b. Avîda. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1997.

İbnü'n-Nedîm. *el-Fihrist*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.

İsfehâni, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Rağîb el-. *Müfredat Kuran Kavramları Sözlüğü*. çev. Yusuf Türker. thk. Safvan Adnan Davudî. Pınar Yayınları, 2007.

Kayapınar, Durmuş Ali. "Me'âni'l-Kur'an İle İrabü'l-Kur'an'ların Karşılaştırılması". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (01 Mayıs 1991).

Kefevî, Ebu'l-Beka Eyyüb b. Musa el-Hüseynî el-. *el-Külliyat: mü'cem fi'l-müstalahat ve'l-füruki'l-lüğaviyye*. thk. Adnan Derviş, Muhammed Mısırî. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1993.

Madâ, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdirrahmân b. Muhammed İbn. *er-Red ale'n-nühat*. nşr. Şevkî Dayf. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1366.

Mübârek, Mâzin el-. *el-Mûceza fî târihi'l-belâga*. Dâru'l-Fikr, ts.

Nîsâbü'rî, Ebû Abdullâh el-Hâkim en-. *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*. Kâhire: Dâru'l-Harameyn, 1997.

Özata, Havva. *Dilbilimsel Tefsirde Farklılaşma Süreci (Cârullah ez-Zemahşerî'nin el-Keşşâf İsimli Tefsiri Örneği)*. İnönü Üniversitesi, 2019.

Rüfeyde, İbrahim Abdullah. *en-Nahv ve kütübü't-tefsir*. Dâru'l-

Cemâhiriyye, ts.

Selam, Muhammed Zeğlul. *Eserü'l-Kur'ân fi tetavvuri'n-nakdi'l-'arabiyyi ila âhiri'l-karni'r-rabi'il-hicriyyi*. Mektebetü'ş-Şebâb, 2010.

Süyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekir es-. *Buğyetü'l-vuât fi tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*. thk. Ebû'l-Fadl İbrâhîm. Matba'atü İsa el-Babi'l-Halebî ve Şerikâhu, 1964.

Taşdelen, Hasan. *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*. thk. İsmail Güler. İSAM yayınları İlmî Araştırmalar dizisi, 167 72. İstanbul: İSAM Yayınları, 1. Basım., 2015.

Tayyar, Musaid b. Süleyman b. Nasır et-. *et-Tefsiru'l-lügavi li'l-Kur'ani'l-Kerim*. Riyad: Dâru İbnü'l-Cevzi, 1422.

Tevhîdî, Ebû Hayyân et-. *el-İmta' ve'l-müanesse*. Beyrût: Mektebetü'l-'Asriyye, 2011.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrahim b. Serî ez-. *Meâni'l-Kur'ân ve irâbüh*. thk. Abdülcelil. Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1988.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrahim b. Serî ez-. *Meâni'l-Kur'ân ve irâbüh*. thk. Abdülcelil. Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1988.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidit-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't- te'vîl*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.

Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ömer ez-. *Esasü'l-belâğa*. thk. Mezyed Ne'îm, Şevki el-Me'arri. Lübnan: Mektebetü Lübnan Naşirun, 1998.

Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan ez-. *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.